

Валентина Мартиненко,

кандидат педагогічних наук, провідний науковий
співробітник відділу початкової освіти Інституту
педагогіки НАПН України

Мовленнєві тренувальні вправи для подолання труднощів дикції в учнів 1 циклу навчання (1-2 класи).

Сучасна ситуація становлення й розвитку читацької діяльності молодших школярів, їхнього усного мовлення має свої особливості і ставить перед шкільною практикою нові завдання, необхідність поглибленої індивідуалізації, психологізації навчального процесу, які не стояли так гостро ще кілька десятиліть тому.

Починаючи з першого класу, ми упродовж чотирьох років навчаємо дітей різних видів мовленнєвої діяльності, розвиваємо різні практики, техніки, технології читання, говоріння з тим, щоб на завершенні початкової школи учні стали вправними читачами, досягли такого рівня читацької грамотності, який би дав їм змогу повноцінно й успішно навчатися в основній школі.

Навички мовлення формуються з раннього дитинства і багато в чому - під впливом дорослих. Дитина навчається говорити на прикладі своїх батьків, інших старших людей. Серед вагомих, першорядних компонентів мовленнєвого середовища, які мають вплив на учня, є грамотне мовлення самого педагога. Саме вчитель закладає підвалини культури мовлення, першооснови кваліфікованого читача - молодшого школяра.

Головними критеріями вправного читання вголос і хорошого усного мовлення є чітка, поставлена дикція, відповідний темп читання/мовлення, багатий словниковий запас, дотримання під час читання/говоріння сили голосу, відповідного тону та ін..

Хороша дикція означає чіткість, виразність, ясність вимовляння слів, фраз. Вона залежить від правильного артикулювання голосних і приголосних, що пов'язано з відповідною руховою активністю і розвитком органів артикуляції (язика, губ, щелеп (зубів), правильного мовленнєвого дихання.

Дикція включає також і нормативну вимову, наголошення, тобто керується правилами орфоєпії. Чіткість і розбірливість мовленнєвого потоку забезпечують приголосні звуки, без точності звучання яких мова стає незрозумілою, безформною. Точність вимови приголосних звуків є основним завданням у роботі над дикцією. Отже, кожний звук, що входить до складу слова, бере участь у передачі його змісту, значення, смислу. Ось чому так важливо навчитися говорити і читати без спотворення звуків мовлення.

Для розвитку мовлення важливу роль відіграє повноцінний слух, у т.ч. фонематичне сприймання. Завдяки слухового контролю людина помічає помилку у вимові і може самостійно її виправити.

Шкільна практика щороку засвідчує збільшення кількості першокласників з вадами вимови звуків української мови. Відповідної корекційної роботи у цьому напрямі потребує також багато учнів других класів. Йдеться про так звані функціональні дикційні труднощі, що не пов'язані з органічними дефектами артикуляційного апарату, туговухістю, і які можна усунути за допомогою певного комплексу тренувальних вправ.

Дослідники зазначають низку причин, що їх викликають: досить мляве, недостатньо енергійне або, навпаки, досить напружене функціонування органів артикуляції; помилки на заміну і змішування звуків під час читання; фонетико-фонематичне недорозвинення мовлення.

Тут також можуть мати місце порушення складової структури слова, пропуски складів, окремих звуків при сполученні кількох приголосних: телефон(телефон), сьогодні (сьогодні), скоровода (сковорода); слабке дихання: при недостатній енергії видиху кінці слів у фразі погано чути та ін.; лексико-граматичне недорозвинення мовлення (обмежений словниковий запас слів, порушення узгодження слів у роді, числі, відмінку і т. ін.).

Педагогічну роботу з формування чіткої дикції у 1-2 класах доцільно проводити за такими змістовими блоками: 1) артикуляційна гімнастика (комплекс вправ, які сприяють розвитку та удосконаленню рухливості м'язів мовленнєвого апарату: вправи для губ, язика, нижньої щелепи та ін.); 2) формування правильного мовленнєвого дихання; 3) відпрацювання правильної

артикуляції тих звуків, які викликають труднощі; 4) розвиток й удосконалення фонематичного слуху.

При цьому важливо дотримуватися відповідних педагогічних принципів. Принцип цілеспрямованості і регулярності передбачає щоденну роботу, центровану на усунення недоліків дикції. Враховуючи рівень розвитку дикційних умінь учнів класу, класовод самостійно визначає тривалість і частотність виконання тих чи інших завдань.

Принцип поетапності забезпечує доцільно обгрунтовану послідовність відпрацювання тих чи інших звуків, постановки дихання та ін. у межах того чи іншого змістового блоку; поступове нарощення ступеня ускладнення змісту спеціальних вправ і завдань.

Так, у роботі з удосконалення артикуляції тих чи інших звуків забезпечується наступна поетапність: правильна вимова того чи іншого звука ізольовано, потім у словах (на початку, середині, наприкінці слів – для кожного звука встановлюється відповідна послідовність відпрацювання), далі – у словосполученнях, насичених відповідними звуками, і насамкінець – у скоромовках. У свою чергу, роботу над скоромовками, які є ефективним матеріалом для індивідуальних вправ, також важливо проводити поетапно: спочатку її читає учитель, даючи дитині відчутти місце пауз і їх тривалості, логічних наголосів; потім скоромовку читає учень у повільному темпі, чітко вимовляючи кожний звук, кожне слово; далі – у дещо пришвидшеному темпі - ще швидше – дуже швидко.

На думку багатьох дослідників, до роботи над скоромовками можна переходити тоді, коли артикуляція кожного звука дитиною перевірена і закріплена відповідно до правил нормативної вимови.

У процесі відпрацювання відповідних звуків надзвичайно важливим є дотримання певних умов. Серед них: а) частотність вправлянь; б) їх регулярність та систематичність; в) дотримання відповідної послідовності під час відпрацювання проблемних звуків; г) ефективність роботи істотно підвищується за умови проведення заняття з дитиною в індивідуальній формі.

У роботі з розвитку артикуляційного апарату дитини, з постановки правильного мовленнєвого дихання педагогічне керівництво класовода полягає у демонстрації зразка виконання вправи; пояснення послідовності виконання вправи; спільне (разом з учнем) її виконання; корекція виконання тієї чи іншої вправи.

1. Вправи для розвитку артикуляційного апарату.

Артикуляційна гімнастика є підготовчим етапом у роботі над дикцією. Вона застосовується для нормалізації тону, розвитку, збереження еластичності і рухливості м'язів мовленнєвого апарату.

Для досягнення бажаного результату кожен вправу артикуляційної гімнастики доцільно виконувати кілька разів. Наводимо зразки окремих тренувальних вправ.

1. На рахунок «один» губи витягнути трубочкою; на рахунок «два» - розтягнути в посмішку, але не показуючи зубів.

2. Витягнути губи трубочкою. На рахунок «один» - витягнуті губи рухаються праворуч; на рахунок «два» - ліворуч.

3. Аналогічно витягнуті трубочкою губи рухаються вгору, потім вниз.

4. Губи розслабити. Зробити вдих і на видиху струменем повітря змусити губи робити вібрацію з підключенням таких звуків, що нагадують зупинення коня: тпр-р-р-у.

5. Щелепи розслаблені. Губи також розслаблені, але зімкнені. Зробити кругові рухи язиком спочатку за часовою стрілкою, потім – навпаки.

6. Гострим кінчиком язика ніби «вколоти» із внутрішнього боку спочатку праву щоку, потім ліву.

7. Рот злегка відкритий. Кінчик язика торкається коренів верхніх зубів. Зробити вдих і на видиху видавати звуки, ніби працює кулемет. Спочатку – зі звуками т-т-т-т-т-т; далі – зі звуками –д-д-д-д-д-д.

8. Вимовляти приголосні звуки в алфавітному порядку з додаванням голосного «А»(неголосно, протяжно) Наприклад, Б-а-а; В-а-а; Г-а-а; і т.д.

9. Аналогічно вимовляти приголосні звуки з додаванням голосних «А» та «О». Наприклад; Ба-а-о; В-а-а-о і т.д. (У баби боби як баобаби)

10. Вправи для м'язів обличчя: насупити брови; підняти брови; примружити очі; заплющити-розплющити очі; втягнути щоки – надуті щоки.

II. Вправи для розвитку правильного мовленнєвого дихання під час читання вголос

Під час відпрацювання правильного мовленнєвого дихання доцільно спочатку проводити роботу з удосконалення функції зовнішнього(носового) дихання, потім - вироблення уміння глибокого, але короткого вдиху і подовженого видиху. Після цього можна переходити до формування мовленнєвого дихання (спочатку фонаційного озвученого видиху).

У роботі з постановки правильного мовленнєвого дихання недоцільне багаторазове повторення вправ, оскільки це може викликати у дитини запаморочення. Отже, вправи потрібно дозувати невеликими порціями. Наводимо приклади окремих вправ

1.Стань прямо.

- Зроби глибокий короткий вдих.
- Затримай дихання (на рахунок 1).
- Зроби плавний повільний видих на звукові [ф]. (Повтори цю вправу на звуках [с], [ш].)

2.Зроби глибокий вдих, паузу (на рахунок 1). Далі на видиху чітко вимовляй із короткими паузами після кожного звука, енергійно артикуючи:

І — У — И — О — А — Е —

спочатку всі звуки *беззвучно*, потім *пошепки* ↓ — *тихо* ↓ — *звичайно* — *голосно* ↑. Цю і наступну вправу доцільно виконувати невеликими порціями.

Тут і далі звертаємо увагу вчителя на те, що послідовність називання голосних звуків не випадкова. На видиху, спочатку дитині легше буде називати голосні звуки високого піднесення І-У; далі – середнього –И-О; потім низького-А-Е). Тут дитина ніби спускається сходами згори донизу.

4. Зроби глибокий вдих, паузу (на рахунок 1–2).

Далі — *на видиху* чітко називай букви з короткими паузами після кожної:

Ї — Ю — Є — Я

спочатку всі букви *беззвучно*, а потім *пошепки* ↓ — *тихо* ↓ — *напівголосно* ↑ — *голосно* ↑.

5. Уяви, що ти вдихаєш запах квітки, милуєшся нею. Глибоко вдихни, затримай дихання, ніби хочеш довше відчутти чудовий аромат.

Далі — повільно, плавно видихни повітря, **мовчки**, рахуючи від 5 до 1. Якщо не вистачить повітря, припини рахунок.

6. Прочитай віршик О. Савчук:

*Ліфтом їду швидко вниз,
ти удвох зі мною вчись,
як лічити поверхи,
вимовляймо повагом.*

Зроби глибокий вдих і на видиху вголос підраховуй поверхи *зверху вниз*: 10 — 9 — 8 ... Якщо не вистачить повітря дорахувати до першого поверху, непомітно, безшумно добери його і продовжуй.

7. Уяви торт із запаленими свічками. Свічок стільки, скільки тобі років. Зроби глибокий вдих, затримай дихання. Плавно видихаючи, «погаси» всі свічки відразу.

А тепер «погаси» кожну свічку, перериваючи дихання:фу-фу-фу-фу-фу-фу-фу-фу.

8. Прочитай вірш мовчки, потім — уголос. Після двокрапки зроби глибокий вдих і спробуй на видиху прочитати до кінця. За потреби непомітно добери дихання.

*У нашого Омелечка
невеличка сімечка: (вдих)
тільки він та вона,
та старий, та стара,
та Іван, та Степан,
та Василь, та Панас,
та той хлопець, що в нас.*

9. Учуся читати прозові тексти, керуючи своїм диханням.

Перед початком читання роби **вдих**, там, де пауза — роби безшумно **видих і вдих** (менша пауза вказана позначкою /, більша — //). Під час читання дотримуйся тривалості пауз. Якщо тобі потрібно між паузами добирати повітря, роби це безшумно, непомітно.

Прочитай вголос уривок з тексту Олександра Зими дотримуючись правил читання, зазначених вище..

*(вдих). В одному лісі(видих; вдих) жив лісник з дружиною. // (видих; вдих)
І був у них синок. //(видих; вдих) Хлопчик дуже любив свій ліс. // (видих; вдих)
А ще більше/ він любив грушу, / що росла у їхньому саду. //*

*Груша була стара / і таємнича. // На тій груші, / у великому гнізді, / жив
Сірий Ворон//.*

10. Учуся керувати своїм диханням і голосом під час читання віршів.

Прочитай вірш Павла Мовчана **спочатку повільно**. Як і раніше, роби зупинки — паузи між реченнями та їх частинами. Дотримуйся тривалості пауз. Зверни увагу на слова-підказки і на співзвучні закінчення слів. **Прочитай виразно у відповідному темпі**.

(вдих) Через пагорбки й долини / (видих)

(вдих) **весело біжить стежина**. // (видих)

(вдих) Через поле, (видих, вдих) / через **луг** / (видих)

(вдих) біжать капці: туки-тук.// (видих).

III. Навчальний матеріал для усунення дикційних недоліків окремих приголосних звуків (на прикладах слів, словосполучень, скоромовок).

Труднощі звуковимови у дітей найчастіше проявляються під час вимовлення свистячих звуків **С, З, Ц**, шиплячих – **Ш, Ж, Ч**; сонорних **Р, Л**. Як показує досвід, досягнення бажаного результату – правильне артикулювання дитиною проблемного звука(-ів) – це копітка, почасти тривала у часі робота.

Короткий коментар: 1. Для повноцінного забезпечення зазначених вище умов, доцільно до такої роботи залучати і батьків. 2. Навчальний матеріал (буквосполучення, слова, словосполучення, скоромовки) бажано давати невеликими порціями. 3. Бажано, щоб тривалість кожного заняття не перевищувала 15 хвилин. 4. Важливо, щоб вправлення були щоденними. 5. Відпрацювання проблемного звука в слові проводиться у такий спосіб: дитина спочатку вимовляє проблемний звук ізольовано, потім повільно, протяжно читає (або повторює за дорослим) слово, роблячи посилений акцент на проблемному звукові. 6. Потім читає (вимовляє) це слово зливо. 7. Далі аналогічно тренується на прикладах інших слів (5-6).

1.1. Послідовність роботи з відпрацювання звуків С-З

1. Артикуляцію проблемних для дитини звуків **С-З** краще починати на прикладах слів, коли перед цими звуками у словах стоїть голосний звук **І**, оскільки губи займають положення, типове для **С, З**.

лісок – пісок - Ісай – Ісак- істина – історія – кістка - іскри – іспит - Іспанія; візок - бізон – кізонька- різний– пізно -- Ізмаїл -- ізюм – різати.

2. Далі ці звуки відпрацьовуються у позиції, коли букви, що їх позначають, стоять на початку слова

Суп – сон – сам - сіль- судак - сад - сила; світ - світанок, світлиця - скажу; золото – зима – зоря – зірка - зерно – зуб – занести - зварити – збоку – звір.

3. Після цього здійснюється тренування на прикладах слів, коли букви на позначення цих звуків стоять наприкінці слова:

Ніс – ліс - квас - голос- галас - колос- ребус- кактус; віз – карниз – низ – через – зараз – мороз – повз – вираз.

4. Наступний крок – багаторазове промовляння дитиною словосполучень, скоромовок, насичених цими звуками:

сирий пісок; голосно свистіти; весна-красна; сова спить; звуки музики; збірка казок; закувала зозуленька; взимку зимно; задзвеніли дзвоники.

У стоніжок по сто ніжок. Всі сто милися, всі стомилися. Світле сонечко, світи, зігривай усі світи!(М. Чумарна)

Сині синиці склали сіно в копиці.

2.1. Послідовність відпрацювання звуків Ц, Ц'.

1. Спочатку краще розпочинати зі слів, де м'який Ц' стоїть наприкінці.

Палець – місяць – кравець – жнець – купець – танець – заць – кінець – молодець.

2. Далі дитина тренується у вимові м'якого звука Ц' у словах, де відповідна буква стоїть у середині слова:

ріці – Донецьк – розцяцькований - козацький – тридцятий–копиця – поцілити – поцілунок – дверцята.

3. Потім педагог добирає відповідні слова, у яких твердий і м'який звуки Ц, Ц' – стоять напочатку:

цегла – цокати - цистерна – цариця – цвіркун – цілий – цілина- циклон – цент – цікавий – цикорій – цифра - циферблат –цунамі.

4. Наступні кроки – вимовляння словосполучень та скоромовок.

Цап і цапеня; цвіркун цвіркоче; лисиця в рукавицях; капці для бабці; цеберко водиці; цілюща травиця; яйце-райце; цар і цариця; цей і ця.

Хлівець на п'ятеро овець. Цій казочці кінець, а хто слухав – молодець.

3.1. Під час відпрацювання шиплячих звуків **Ж, Ч, Ш**, важливо взяти до уваги, що у наведених прикладах вони вимовляються **ТВЕРДО**. Варто дотримуватися **такої послідовності у роботі:**

Букви на позначення зазначених звуків стоять:

1) на початку слів:

жолудь – жар – жито – желе - щиглик – щука – щастя - щороку - чисто –чемний - човен – чарівний –шипшина - шарада – школа – шлях – шум.

2) середині слів:

гучно - машина – ожина – нещасний - величний - кришка – ожеледь – кощей – верещати – кричати – свіжий – ліщина – бережно – миша – клишоногий.

3) наприкінці слів;

- М'яч – ляц - гараж - марш - силач - борщ – корж – куліш – вернісаж – орач- – ківш - тягнеш – дощ - персонаж – вибач – бризкаєш - змішувач.

4) вимовляння словосполучень, скоромовок, насичених цими звуками.

-Бабин біб розцвів у дощ, буде бабі біб у борщ.

-Я саджу ожину, я саджу жоржини, я саджу шипшину, я саджу жасмин.

-Жук і жученятко жовте жито жали.

Жаба й жабенятко їм не заважали.

Жук і жученятко жменю жита смажать.

Жаба й жабенятко їм спасибі кажуть (Ліна Біленька).

4.1. Дещо іншу логіку має робота із тренування правильної вимови звуків **Р, Л**.

1. Спочатку відпрацьовується правильна вимова звука **Р** у словах, які починаються буквосполученням **ДР, ТР, КР**:

*дружба – друг – дракон- дрижати - трубка – траса- трава- трон –
Трійця -- -кріп - кров – краля – краса – крісло – кресало.*

2. Вимовляння звука у словах, які мають звукосполучення **РШ, РЖ**,
*вершина — вірші - коршун – Моршин - шершень – Іршава - жоржина –
стержень – іржавий – коржі – морж – торжок.*

3. Вимовляння словосполучень, насичених звуком **Р**, потім скоромовок.

*Ріс барбарис; тридцять три кораблі; оркестр барабаничників; вербові
сережки; крилате дерево; брести через річку; правда і кривда; грізний грім;
гранатовий браслет.*

Ворона варила вареники з сиром.

А вороненята учились читати:

— Кар-р-! Картопля, картонка, карета, картуз.

— Кар-р! Карниз, карамель, карусель, карапуз.

Кріп укинули в окріп:

— Я в окропі аж окріп!

Укріплю здоров'я діткам,

бо на те ж я — славний кріп. (М. Чумарна).

Ріс Лаврик недоріс – ліз равлик – не доліз.

5.1. Під час тренування правильної вимови звуків **Л, Л'** важливо пам'ятати, що артикуляція твердого звука **Л** складніша від м'якого **Л'**.

У вправах варто дотримуватися такої послідовності:

1. Чітка вимова звука **Л** у наголошених складах:

ал — ел — ил — ул — ол

ла — ле — ли — лу — ло

Галка – бокал - козел - ковил – баул - чехол; лапа – лет - лампа - лижі - лупа - ложка – ласий - лисий – лекція.

2.Вимовляння слів, у яких літера, на позначення звука Л знаходиться в не наголошеній позиції:

Голуб – жолудь - голова – галас – білий - сливовий – школа - линок – лаванда - масло – луска – лимон – летіти – величати.

3.Вимовляння слів, які закінчуються на звук Л:

Стіл - посол - віл - метал - пенал – канал - ідеал - відгул – сигнал - вокал-розділ – відділ – помол.

4.Тренування відпрацювання звуків Л і Л' у слосполученнях, скоромовках.

Галасливі гави й галки в гусенят взяли скакалки. Гусенята їм телгочуть, що й вони скакати хочуть.

В лісі лиса лось зустрів. Лис до лося засвистів. Лось злякався і від лиса дременував хутчіше з лісу.

IV. Навчальний матеріал для усунення дикційних труднощів у складних звукових комплексах.

Важливе місце у роботі з удосконалення правильної вимови звуків української мови займає робота з вимови приголосних звуків у складних звукових комплексах (збіг кількох приголосних). Такі важковимовні комплекси варто поєднувати у складові ланцюжки з відповідною лінійкою голосних звуків У- О - А - Е - І - И. Адже у текстах з читання збіг кількох приголосних звуків у різних словах можуть поєднуватися з різними голосними звуками.

Під час відпрацювання односкладових ланцюжків доцільне їх багаторазове промовляння. Така робота дає змогу максимально навантажити мовленнєві м'язи, розвинути їх активність і рухливість.

стру - стро - стра - стре - стрі – стри; (струмені, строкатий, стратив, стрепенувся, стрекотіла, настрій, стріляти, стрибати);

рплу – рпля – рпла – рпле – рплі – рпли; (нетерплячий, терплячість);

итру- итро- итра- итре- итрі- итри; (итрикає, итраф, заштрихувати, муштра, муштрувати);

спру – спро – спра- спре- спрі – спри; (спрут, спроба, спроможний справжній, справа, спресований, спричинив, принтер);

сплу- спло – спла – спле – сплі – спли; (сплете, сплатив, сплів, спливи);

скру-скро- скра- скре – скрі – скри; (скрутив, скромний, скрипіти, скрізь, скрекотушка);

склу-скло- скла- скле – склі – скли; (склодув, ускладнення, склеїти, скликати, складати);

стку- стко – стка – стке – сткі – стки; (пастка, хисткий, хистке);

дкру- дкро- дкра – дкре – дкрі – дкри ;(відкрутив, відкриття, підкреслити, підкраситися, відкріпити, відкрійся,).

дтру- дтро- дтра –дтре- дтрі- дтри; (підтримати, дзвук – дзво- дзва – дзве – дзві – дзви; (дзвонити, дзвеніти, дзвін, надзвичайно, одзвук, відзвонили).

здву –здво – зда- здве – здві- здви;(роздвоєний, здвигнути, Різдво)

збру- збро- збра – збре – збрі – збри;(збризнути, збрити, розбраталися, зброя, збруя, збрехати, розбрелися).

йкну – йкно- йкна- йкне- йкні- йкни; (ойкнути, ойкне);

всту- всто – вста- всте- всті – всти (товсту, вставати, повтання,встелити, встигнути);

вчку – вчко –вчка – вчке –вчкі – вчки;(мовчки, вовчки);

втру – втро- втра- втре – втрі- втри.(втрутився, втроє, втратили, завтра, втрималися);

У випадках, коли звукові комплекси приголосних звуків стоять у позиції між голосними звуками, варто проводити тренування їх вимови не лише у позиціях, коли голосний звук стоїть після складного звукосполучення, але і тоді, коли він стоїть перед звукосполученням. Тобто дитина перед тим, як прочитати слово цілісно, спочатку кілька разів тренується у вимові складного буквосполучення у позиції *перед і після* голосного.

-автр- -втра- (завтра);-овчк – вчки- (мовчки); -іздв- здво- (Різдво);
-овст- - всти-(товстий); -озбр- -збро- (озброєні); -ідтр- -дтри-(підтримати);
--аспр- --спра- (насправді); -айстр- - йстри-(майстри) і т. ін..

V. Вправи на закріплення. (Після попередньої підготовки їх можна проводити у формі змагання-гри на кращого читача, який правильно вимовляє всі звуки).

Перевірте свою дикцію під час читання зв'язних текстів.

- Прочитай виразно вголос вірші. Простеж, чи чітко, розбірливо ти промовляєш слова, чи не «ковтаєш» звуки, закінчення. Чітко вимовляй виділені буквосполучення.

Братик для сестрички

чистить черевички,
сплів бичка з соломи,
склеїв з шишок гнома.

І тепер на килимку

їздить гномик на бичку. (Тамара Коломієць).

Починається день

Починається день:

Дзень-дзелень!

Гава крикнула: «Кра!

Починається гра!»

Жук в ці ігри не грає –

жодних звуків не знає.

Жук ховається в бука,

бо не знає ні звука.

Грак на граба сідає –

«кррак!» та «кряк!» починає.

Дуже люблять уроки

галасливі сороки.

Аж до ночі скрекочуть,

а голубки — воркочуть! (Марія Іваненко).

Отже, основою чіткого і точного артикулювання звуків є злагоджена, енергійна діяльність м'язів, які беруть участь у мовленнєвому процесі. Тобто чіткість мовлення залежить від роботи мовленнєвого апарату. Вагоме значення для хорошої дикції має правильна організація мовленнєвого дихання. У роботі з усунення дикційних недоліків учнів важливо дотримуватися відповідних педагогічних умов, доцільно обгрунтованої послідовності відпрацювання того чи іншого звука.